

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt: XXXI

*FAKÜLTENİN KURULUŞUNUN 40.
YIL ÖZEL SAYISI*

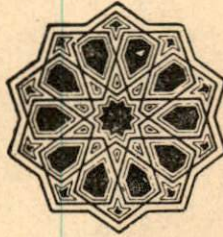
ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt: XXXI

FAKÜLTENİN KURULUŞUNUN 40.
YIL ÖZEL SAYISI

*Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu
Yazarlarına aittir.*

SUNUŞ

Ankara Üniversitemiz 1946 yılında kurulduğundan bu yana pekçok fakülte, enstitü ve yüksekokulla yoğun bir şekilde faaliyetini sürdürmektedir. Üniversitemize 1949 yılında katılan ve en eski fakültelerimizden biri olan İlahiyat Fakültemiz, Erzurum Atatürk Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesinin kurulmasına kadar bütün Türkiye üniversitelerinin tek İlahiyat Fakültesi olarak kaldı. Daha sonra İslam Enstitülerinin üniversitelere bağlanarak fakülteleşmeleri sonucu, bugün dokuz ayrı İlahiyat Fakültesi bulunmaktadır. Bununla birlikte Ankara Üniversitemizin İlahiyat Fakültesi, hem eski Yüksek İslam Enstitülerine öğretim elemanı vermiş, hem yeni İlahiyat Fakültelerine öğretim üyesi yetiştirmiş ve yetiştirmekte oluşu ile ana fakülte özelliğindedir.

Bu yıl (1989) 40. kuruluş yıldönümünü kutladığımız İlahiyat Fakültemiz yurtiçi faaliyetlerinin yanısıra, İslam Üniversiteler Birliğinin üyesi olarak, İslam araştırmaları alanına katkılarda bulunduğu gibi müslümanlarla hıristiyanlar arasındaki diyaloga yönelişlerde de etkili olmaktadır.

Papalık Gregorienne Üniversitesi ile Üniversitemiz arasında 1986 yılında yapılmış anlaşma ile öğretim üyesi değişiminde bulunuyoruz, ortak seminerler düzenliyoruz. Ortak araştırma projeleri hazırlamayı ve belki bir ortak yayına girmeyi düşünüyoruz. Mayıs 1989'da "Müslüman-Hıristiyan İlahiyat Eğitiminin Sorunları ve İşbirliği" konulu ilk seminer Roma'da yapıldı. Önümüzdeki yılın Mayıs ayında ikinci semineri Ankara'da düzenleyeceğiz. Konu "Tarih Boyunca Din, Kültür ve Tolerans" olacak. Gregorienne Üniversitesi, Rektörleri başkanlığında 12 kişilik bir profesör grubu ile katılacaklar.

Üniversitemizin, Avrupa ülkelerinin üniversiteleriyle olan bilimsel işbirliği anlaşmalarından İlahiyat Fakültemizi ilgilendirenlerden biri

de Almanya'nın Bamberg Üniversiteleri ile İlahiyat Fakültemiz arasındaki Din Eğitimi ortak çalışma girişimidir.

İlahiyat Fakültemiz "din meselelerinin sağlam ve ilmî esaslara göre incelenmesini mümkün kılacak, mesleki bilgisi kuvvetli, düşünüşte ihatalı din adamları yetiştirmek" amacına uygun olarak çalışmalar yapmaktadır.

40. yılının, ülkemize ve mensuplarına hayırlı olmasını, otuz küsur yıldır çıkmakta olan ve yurt içinde olduğu kadar yurt dışında da aranan bir bilimsel kaynak olan derginin daha nice yıllar çıkmasını dilerim.

Prof. Dr. Necdet SERİN
Ankara Üniversitesi Rektörü

İ Ç İ N D E K İ L E R

	<u>Sayfa</u>
Prof. Dr. Necdet SERİN (Rektör): Sunuş	III
İçindekiler	V
Doç. Dr. Münir KOŞTAŞ: <i>Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kuruluş ve Tarihçesi</i>	1
Prof. Dr. Hayrani ALTINTAŞ: <i>Psikoloji Sözlüğü Üzerine Dene-me II</i>	29
Prof. Dr. Hayrani ALTINTAŞ: <i>Tasavvuf</i>	73
Prof. Dr. Beyza BİLGİN: <i>Atatürk ve Türk Kadını</i>	85
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU: <i>Oryantalizm ve Batıda Kur'an ve ve Kur'an İlimleri Üzerine Araştırmalar</i>	95
Prof. Dr. İbrahim A. ÇUBUKÇU: <i>Şair Rıza Tevfik Bölükbaşı ve Felsefi Düşüncesi</i>	137
Prof. Dr. İsmet KAYAOĞLU: <i>Mevlana'nın Çağdaş Derviş Ta-rikatları, Babalar, Kalenderiler ve Diğerleri</i>	147
Doç. Dr. Mehmet BAYRAKTAR: <i>Is There A Methodology In The Qur'an For The Natural Sciences?</i>	157
Doç. Dr. Salih AKDEMİR: <i>Müsteşriklerin Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed (SAV)'e Yaklaşımları</i>	179
Doç. Dr. Sabri HİZMETLİ: <i>Osmanlı Devrinde Cezayirde Gelişen Bilim ve Kültürün Genel Bir Değerlendirmesi</i>	211
Doç. Dr. Sabri HİZMETLİ: <i>Un Auteur Turc Contemporain İsmail-Hakkı İzmirli (1868-1946)</i>	231
Doç. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK: <i>Belgelerin Işığında Türk-Ermeni Münasebetlerine Genel Bir Bakış</i>	245

	Sayfa
Yrd. Doç. Dr. Münir ATALAR: <i>Türklerin Kâbe'ye Yaptığı Ekonomik Yardımlar</i>	261
Yrd. Doç. Dr. Ruhi KALENDER: <i>Ruh Hastalıkları Tedavisinde Musiki</i>	271
Bekir DEMİRKOL: <i>Vaizlerin Ehliyetleri ve Mesleğe Yatkınlıkları Üzerine Deneysel Bir Çalışma</i>	283
Dr. Ahmet AKBULUT: <i>Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi</i>	331
Dr. İbrahim ÇALIŞKAN: <i>İstisna Akdinin Mahiyeti ve Unsurları</i>	348
Dr. İbrahim ÇALIŞKAN: <i>İslâm Hukukunda Ceza Kavramı ve Hadd Cezaları</i>	367
Dr. Mustafa KILIÇ: <i>İslâm Kültür Tarihinde Mûsiki. Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar</i>	399
Ar. Gör. Mustafa ERDEM: <i>Câhız ve "El-Muhtar Fî'r-Redd Ala'n-Nasara" İsimli Risâlesi</i>	454
İ.A. Heinz KLAUTKE: <i>Federal Almanya ve Batı-Berlin'de Müslüman Türkler</i>	475
 Kitap Tanıtımı:	
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU: <i>Ahmet Salih Muhâyiri, Tefsiru Süfyân b. Uyeyne, (et-Tab'atu'l-Ûlâ) 1403/1983.s. 438</i> ...	487
Dr. Ali YILMAZ: <i>Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü</i>	491

BELGELERİN IŞIĞINDA TÜRK - ERMENİ MÜNASEBETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Doç. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK

Hıristiyanlık, tarihi gelişiminde, inanç esaslarının tesbitinde değişik görüşlerin mücadelesiyle karşılaşmış ve çeşitli değişikliklere uğramıştır. Hz. İsa döneminde inananların sayısının azlığı, Yahudilerin muhalefeti ve Roma'nın baskısı ilk Hıristiyanların biraraya gelmelerini ve birlik olmalarını sağlamıştır. Hz. İsa'dan sonra, çeşitli milletlerden ve kültürlerden insanların Hıristiyanlığı kabul etmesiyle, Hıristiyanların sayısında artış olmuştur. Bu artış, değişik anlayış ve sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Değişik anlayış ve sıkıntıları gidermek gâyesiyle "Konsil"ler toplanmış ve bu konsillerde bağlayıcı kararlar alınmak istenmiştir. Ancak alınan kararlar başka anlayışlara yolaçmış ve konsiller karşı görüşlerin mücadelesine, üstünlük sağlama yarışına dönüşmüştür. İlk üç konsil kararları, genelde, çoğunluk tarafından benimsenir görünmüş ve azınlık görüşleri baskı altına alınmıştır. Bu tutum, 451 yılında yapılan Kadıköy (Kalkedon) Konsili'ne kadar devam etmiş ve ilk ciddi bölünme bu Konsil'den sonra gerçekleşmiştir. İlk ciddi bölünmeye, diğer kararlar yanında, Hz. İsa'da "İki tabiat" bulunduğu anlayışının kabul edilmesi sebep teşkil etmiştir. Hz. İsa'da "Tek tabiat" bulunduğunu kabul edenler, bu görüşe itiraz etmiş ve "Monofizit" olarak adlandırılan yeni bir grubu meydana getirmiştir. Ermeniler de bu Monofizit Grup içinde yer almıştır.

Kadıköy Konsili'ne kadar genel Hıristiyanlık içerisinde yer almış olan Ermeniler, 451 tarihinden itibaren, müstakil bir Kilise olarak varlığını sürdürmüştür. Onlar, daha sonra (1054) Doğu ve Batı (Ortodoks ve Katolik) şeklinde ikiye bölünecek olan Hıristiyanlardan, Kiliselerinin millî özelliğe sahip olduğunu, İsa'nın yaydığı Hıristiyanlıkta bu özelliğin bulunduğunu, İsa'nın insanî tabiatının ilâhî tabiatı içinde eriyerek "Tek tabiat" oluşturduğunu, Hıristiyanlıklarının kadim ve "apostolik" karakter taşıdığını savunarak ayrılmışlardır. Bu ve diğer bazı

özellikleri dolayısıyla Ermeniler, hem Katoliklerin ve hem de Ortodoksların baskı ve zulmüne maruz kalmışlardır.

İslâm'ın yayılma döneminde, Ermenilerin, Müslümanların hâkimiyetine girdiklerini ve rahat bir hayat sürdürdüklerini II. Jüstin'e verdikleri cevapta görmekteyiz. Muaviye döneminde Müslümanların hâkimiyeti altında yaşayan Ermenileri Bizans'a çekmeyi çalışan II. Jüstin'e Ermenilerin cevabı şöyle olmuştur: "Biz, kaç defa Greklerin hâkimiyetine girdiysek, kötü anlarımızda onlardan hiçbir yardım görmedik. Aksine itaatimiz hakaretle karşılandı. Sadakatle bağlılığımız, yıkımımıza ve ölümümüze maloldu. O halde bizi, himâyeleriyle kuşatan şimdiki hâkimlerimizin, Müslüman efendilerimizin egemenliği altında bırakmız"¹.

Ermenilerin Türklerle ilk karşılaşması ve Türkleri tanımaları Hazarlar dönemine kadar geri gitmektedir. Ancak, onların Türklerle yakın münasebetleri Selçuklarla başlamıştır. Çünkü Müslümanlardan sonra Ermenilere yeniden Bizans hâkim olmuş; fakat Bizans, onlara dinî ve siyasî baskı uygulayarak kendi içlerinde eritme politikası takip etmiştir. Bu politikadan dolayı Ermeniler gözlerini bir kurtarıcıya çevirmiş ve kurtarıcı olarak da Selçuklu Türkleri'ni görmüşlerdir. Onlar, Malazgirt Zaferi'nden sonra Selçuklular'ın hâkimiyetine girmiş ve şahsiyetlerine kavuşmuştur. Daha sonraki dönemlerde de Hristiyan güçlerin hâkimiyetinde bulunan Ermeniler, Grek ve Latinlerin dinî baskı ve zulümleri yüzünden, Osmanoğullarına güvenerek batıya yayılmış ve Osmanlılar'ın hizmetine girmişlerdir. Osman Bey'den itibaren Türklerin itimatını kazanmış olan Ermenilere Fatih Sultan Mehmet, hiçbir Hristiyan "fâtihi" in vermediği imtiyazı bahşetmiş ve gösterdikleri sadakatten dolayı onları mükâfatlandırmıştır. O, İstanbul'u aldıktan sonra, orayı emniyetli unsurlarla doldurmak için Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bulunan Ermenileri İstanbul'a getirtmiştir².

Ermeni yazar Papazyan, Ermenilerin, İsa'da "Tek tabiat" bulunduğu inandıklarından dolayı, Bizans İmparatorluğu döneminde

1 Jacque de Morgan, *Histoire du Peuple Arménien*, Paris 1919, sf. 117.

2 Bkz. Malachia Ormanian, *L'Eglise Arménienne*, Antélias-Lübnan 1954, (2. baskı), sf. 60-61; Kevork Aslan, *L'Arménie et Les Arméniennes*, Constant. 1914, sf. 91; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara 1950, sf. 151; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, sf. 158-162; Fuat Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1966, sf. 250-253; M. Halil Yımanç, "Ermeniye", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, IV/320; *Türk Ansiklopedisi (TA)*, XV/326-327; Başbakanlık Arşivi, Yıldız, k. 18, 553/562, za. 93-38; Abdurrahman Küçük, *Dönmeler ve Dönmelik Tarihi*, İstanbul 1979, sf. 48.

“Messe Âyini”ni ve ibadetlerini serbestçe icra edemediklerini ve bunun için Türklerin İstanbul’u almalarını beklediklerini belirtmektedir³. “Sağogat” dergisi başyazarı rahip Karakin Kazancıyan, İstanbul’un fethinin 500. yılı dolayısıyla yazdığı makalede, Ermenilerin gerçek tarihinin İstanbul’un alınmasıyla başladığını açıklamakta ve Fâtih’in Bursa’da bulunduğu sırada dostu olan Ermeni piskoposu Hovakim’i evinde ziyaret ederek zihnini İstanbul’un alınmasının meşgul ettiğini söylediğini; piskoposun da, onu, dikkatlice dinlendikten sonra, “Allah krallığını aziz etsin ve dünyaya yaysın” dileğinde bulunduğunu ve Sultan’ın kılıcını alıp bir hafta dua ettiğini kaydetmektedir⁴. Kazancıyan’ın Ermeni tarih yazarlarına dayanarak belirttiği bu olayın gerçekten vukubulup bulmadığı hakkında bir şey söylemek zordur. Ancak Fâtih, İstanbul’u aldıktan bir müddet sonra, Bursa Bölgesi Metropoliti piskopos Hovakim’i İstanbul’a çağırarak, Rumlara verilen hak ve yetkilerle, İstanbul Ermeni Patriği yapmıştır (1461). Batı Ermenileri için tesis ettiği İstanbul Ermeni Patrikliğine Süryanîleri, Kıptîleri, Kaldelileri, Habeşlileri liderleriyle beraber bağlayarak onun nüfûzunu da artırmıştır. Bu tutum ve müsamaha Yavuz Sultan Selim ve ondan sonra gelen Osmanlı padişahları tarafından da devam ettirilmiştir⁵.

Türkler, hâkimiyetleri altına girdikleri andan itibaren dinî ve sosyal huzur ortamı sağladıkları Ermenileri “Cemaât-ı Sâdikâ” olarak vasıflandırmışlardır. Bu müsamaha asırlarca devam etmiştir. Ermeniler; bu süre içerisinde, kendi mahkemelerini ve hapishanelerini kurmuş; mensuplarına cismanî ve sürgün cezalar verebilmiş; Devlet içinde ayrı bir “devlet”miş gibi davranabilmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu’nun sağladığı güvenli hayat içinde onlar, paranın sağladığı her türlü refah ve kültür nimetlerinden istifade etmiş; okullarını açarak millî kültürlerini korumaya çalışmışlardır. Askerlikten muaf tutulmalarından dolayı durmadan çoğalmış ve ekonomik alanlarda ilerleme kaydetmişlerdir. Türkler harplerle meşgulken, diğer azınlıklar gibi, Ermeniler ilmî çalışmalara da yönelmiş ve birçok Ermeni genci Avrupa’ya tahsile gönderilmiştir. Türklerin Ermenilere ve diğer gayr-i müslim azınlıklara gösterdikleri müsamahadan dolayı Ermeni ve Süryanî kaynaklar, Türklerle Bizans-

3 Bkz. Hrant Papazian, *L’Eglise Byzantines Transferées aux Arméniens*, İstanbul 1976, sf. 7-8.

4 Bkz. Karekin Kazancıyan, “Les Arméniens après la Cuonquete”, *La Turquie Modern*, Juin-Juillet 1953, sf. 91.

5 M. Ormaman, 60-61; Kevork Aslan, 91; Uras, 151; Yımaç, İA, IV/320; TA, XV/326-327; Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969, sf. 160-169; Pierre A. Moser, *Arméniens Ou est la Realité?*, Libraire-Editions Mallier 1980, sf. 19.

hıların mukayesesini yapmış ve “rafizî Rumların” fenalıklarını, ihanetlerini kaldırmak için Allah’ın Türkleri Anadolu’nun alınmasına memur ettiğini belirtmişlerdir⁶.

Türkler, bütün bu iyi niyetlerine rağmen, Ermenilerin hepsinden beklediği “sadakatı” görememiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun kuvvetli zamanlarında görülen bağlılık ve destek, zayıf zamanlarında olmamıştır. Bunu, umûmuna şâmil kılmak mümkün olmayacağı gibi sebepsiz olarak görmek de mümkün değildir. Tarihte, XVIII. yüzyılın başlarına kadar, Ermenilerle ilgili çok önemli olaylara rastlanmamaktadır. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ermenilerin kendilerine mahsus eğitimleri ve ilerleme hamleleri, hem bir kısım Ermeninin ve hem de Hıristiyan misyonerlerinin iştahını kabartmıştır. Bunun neticesinde Roma ve Fransa’ya bağlı Katolik misyonerler, Gregoryen Ermeniler arasında faaliyete başlamıştır. Bu faaliyetler, Gregoryen Ermeniler arasında Katolikliğe meyledenlerin çıkmasına ve kendi Hıristiyanî mezheplerinin değiştirilmesine yolaçmıştır. Bundan endişe duyan Ermeni Kilisesi, Osmanlı Hükûmeti’nden misyonerlik faaliyetlerine karşı tedbir almasını istemiştir. Gerekli tedbirler alınmış ise de başarılı olunamamış; misyonerlik basın, eğitim-öğretim sahalarına kaymıştır. İstanbul’dan çıkarılan misyoner papazlar, Doğu, Güney Doğu ve İç Anadolu’nun çeşitli merkezlerine yayılmış ve oralarda okullar açmaya başlamıştır. Katolik misyonerlere İngiltere ve Amerika’ya mensup Protestan misyonerler de katılmıştır⁷.

Katolik misyonerlerinin faaliyetleri sırasında, Sivash rahip Mekhitar, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ermenilerin zamanla eriyeceği endişesiyle, Ermeniler arasında “millî” şuuru uyandırma gayreti içine girmiştir. Bu gâye ile o, Anadolu’yu dolaşmaya başlamıştır. Mekhitar, çalışmalarını rahatça yürütebilmek için de Ermeni Kilisesi’ni Roma Katolik Kilisesi ile birleştirmek amacına yönelmiştir (1701). Bu durum karşısın-

6 Bkz. Urfalı Mateos, Vekaynâme, Çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1962, sf. 111-112, 128-129; Osman Nuri, Abdulhamid Sanî ve Devri Saltanatı, İstanbul 1328, III/820-861; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1973, sf. 232-233; Köprülü, a.g.e. 250-253; Sadi Koçuş, Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, Ankara 1967 (2. baskı), sf. 55-56; P.A. Moser, 99, 103; Yınanç, İA, IV/319; N. Kerem Demir, Türkiye’de Ermeni Meselesi, Ankara 1976, sf. 16-20, 30-36.

7 Bkz. M. Ormanian, 65-67; Ahmed Refik, “Türkiye’de Katolik Propagandası”, Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, Eylül 1340, sf. 257-276; Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara 1983, Cnkr. ATASE Bşklığı Yay. sf. 25-26, 33; E. Kırşehirlioğlu, Türkiye’de Misyoner Faaliyetleri, İstanbul 1963, sf. 33.

da İstanbul Ermeni Patrikliği, Osmanlı makamlarından yardım isteyince Mekhitar, Fransa Elçiliğine sığınmış ve daha sonra da Fransa'ya gitmiştir. O, geniş bir çalışma planı ile harekete geçmiş, kısa zamanda kendi adını taşıyan teşkilatı kurmuş ve Avrupa'ya Ermeni'yi tanıtmaya gayret sarfetmiştir. 1701'de temeli atılan, 1717 yıllarında Venedik civarındaki Saint-Lazar adasında yerleşen Mekhitaristler ile açılan çığır, gittikçe büyüyerek Ermeni Cemaati arasında önemli bir mesele olmaya başlamıştır. Ermeniler arasındaki bu mücadeleler 130 yıl kadar devam etmiş ve nihayet, Fransa'nın tavassutu ile, 1830 yılında, Osmanlı İmparatorluğu, Katolik Ermenileri ayrı bir cemaat olarak tanımıştır. Bu kuruluşu kendilerine emsal alan Amerika misyonerleri, Protestanlığı Ermeniler arasında yayma teşebbüsüne girişmişlerdir. Onlar, fakir Ermeni çocukları için yatılı okullar, gece dersaneleri ve ibadethaneler açmış; Ermenice'ye tercüme edilmiş Protestan İncilleri dağıtmışlardır. Neticede İngiltere'nin yardım ve himayesiyle, 1847'de, İstanbul'da Protestan Ermeni Kilisesi resmen teşekkül etmiştir⁸. İşte 1830'lu yıllara kadar tek cemaat, tek görüş, tek mezhep olarak Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Ermeniler arasına, bundan sonra, çeşitli Hıristiyan mezhepleri ve tarikatlarıyla, değişik görüşler girmiştir.

Bir yandan misyonerlerin tahrik ve teşvikleriyle dinî kıpırdanmalar, diğer yandan Tanzimatla, diğer azınlıklarla beraber, Ermenilere tanınan haklar ve 1856 Fermanı ile bu hakların teyid edilmesi; 1862'de "Ermeni Nizamnamesi"nin çıkarılması ve buna ilaveten bazı Ermeni ileri gelenlerinin ele geçirdikleri imkânları Ermenilerin lehine kullanması veya bu Devlet imkânlarını istismara yönelmesi gibi husûslar tahrik ve teşviklerin sebebi olmuştur. Tahrik ve teşviklere müsait olan bu durumlar, Avrupa'nın çeşitli ülkelerini, dinî ve siyasî gayretlerle, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Hıristiyanları elaltında bulundurma mücadelesine sevketmiştir. Hattâ Doğu ve Batı'daki bazı devletler, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki Hıristiyanları koruma yarışına girişmiş ve 1856 Paris Andlaşması'na "Hiçbir Osmanlı teba'sı dinî sebeplerle takibata maruz kalmaz" gibi anlamı geniş bir madde koydurmayı başarmışlardır. Bu arada Rusya da açılan kapıdan girmek için siyasî manevralar yapmış ve Ermeniler'e "Otonomi" (Muhtariyet) istemiştir. 1862'lerde başlayan kıpırdanmalar, 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'ndan

8 Bkz. J.A. Gattayrias, L'Arménie et les Arméniens, Paris 1882, sf. 113-118; M. Ormanian, 61, 66-67; Kevork Aslan, 102, 110-111; Samih Nafiz Kansu, 2 Devrin Perde Arkası, İstanbul 1957, sf. 37; Uras, 154-156; Belgelerle Ermeni Sorunu, 25-26; Muallim Cevdet, Mektep ve Medrese, İstanbul 1978, sf. 113-115.

sonra aktif olarak sahneye çıkmış ve I. Dünya Savaşı'nda son şeklini almıştır⁹.

Osmanlı İmparatorluğu'nda "Ermeni Meselesi"nin dinî ve siyasî olarak nüvesinin atılması, 1804'de İran-Rus Harbi'ni mütakiben 1813 yılında, Erivan ve çevresinin Rusya'nın eline geçmesinden sonra başlamış olması üzerinde durulması gereken başka bir husûstur. Çünkü Ermeniler arasından Türkler'e yönelik ihânet hareketleri bu tarihten sonra başlamış ve gelişmesi dışardan destek görmüş, özellikle Rusya'dan gelen tahrik ve kışkırtmalar büyük rol oynamıştır. Erivan ve çevresinin Rusya'nın eline geçmesinden sonra, 1828-1829 Türk-Rus ve daha sonraki 1854-1855 Kırım Harbi'nde, Rusların Ermenilerle olan münasebetleri sıklaşmış ve bunun neticesinde de nifak hareketleri hızlanmıştır¹⁰.

1882 tarihli bir arşiv vesikasında, Erivan çevresi Ermenilerinin Eçmiyazin'i; Doğu Anadolu tarafında bulunan Ermeniler'in Ahtamar'ı; Kozan, Maraş ve Halep tarafındaki Ermenilerin Sis'i (Kozan) dinî merkez olarak tanıdıkları ve Ermenilerin, takdis yağ çıkarıp piskopos rütbesi vermelerinden dolayı, bu üç Katolikosluk (Ermenilerce Gatoğikos olarak ifade edilir) merkezini aynı önemde gördükleri; ancak kuruluş bakımından diğerlerinden çok eski olması ve Ermenilerin büyük çoğunluğunun o tarafta bulunması sebebiyle Erivan'daki Eçmiyazin Katolikosluğu'nun diğer katolikosluklardan daha çok şöhrete ulaştığı; Türkiye'deki Ermeniler arasında da Eçmiyazin'in en büyük dinî merkez kabul edildiği ve bu merkezin Rusya'nın eline geçmesinden sonra Kazez Artın ve diğer ileri gelen Ermenilerin kendi aralarında yaptıkları müzakerelerde şöyle konuştukları belirtilmektedir: "Revan (Erivan) Eyâleti şimdiye kadar İran Devleti elinde bulunup, biz, Eçmiyazin'i bu tarafa çekiyorduk, şimdi orası kuvvetli bir devletin eline geçti. Bundan sonra orası bizi çeker. Bu ise Devlet-i Âliyye'nin Ermeniler hakkında ma'lûm olan emniyet ve itimadına hâlel getirebilir. Halbuki Devlet-i Âliyye'nin maliye işleri ve bilcümle devlet memurlarının muameleleri Ermeni sarrafların elindedir. Bu emniyete hâlel gelirse bunca servet kaynağı elimizden gider. Biz bundan sonra Eçmiyazin'den mümkün mertebe ilişkilerimizi kesmeliyiz". Bu durum, Akif Paşa'ya bildirilmiş ve bundan

9 Bkz. Başbakanlık Arşivi, Yıldız, k1. 31, ev. 299, za. 27, ku. 79; H. Thorossian, *Histoire de l'Arménie et du Peuple Arménienne*, Paris 1937, sf. 134-136; *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi* Ankara 1982, sa. 8, Belge 1804, 1808, 1810 vd.

10 Bkz. A Qui La Faute? Aux Partis Revolutionnaire Arméniens, "Dadjar" Dergisi Yay. M. Sandjakçıyan Basımevi, İstanbul 1917, sf. 9, 44, 50, 53; A. Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970, sf. 112-113.

sonra Rusya'nın hem Ermeniler için, hem de Osmanlı Devleti için tehlike teşkil edeceğine dikkat çekilmek istenmiştir. Ancak, o zaman, durumun ciddiyeti pek iyi kavranamamış; Sis'de az Ermeni bulunuyor diye, Sis Katolikosluğu devreden çıkarılmış ve Ermenilerin direkt olarak Rusya'daki Eçmiyazin Katolikosluğu ile irtibatlarının devamına fırsat tanınmıştır¹¹. Rusya da eline geçirdiği bu imkândan istifade edebilmiş ve Osmanlı İmparatorluğu aleyhine Ermenileri kullanmaya çalışmıştır. 1896-1908 yılları arasında İstanbul Ermeni Patrikliği yapmış olan Malachia Ormanian, L'Eglise Armenienne (Ermeni Kilisesi) başlıklı eserinde, bu hususu şöyle belirtmektedir: "Ermeniler üzerinde İran'ın baskısı artınca gözlerini Rus Çarı'na doğru çevirdiler ve kurtuluşu onun hâkimiyetinde gördüler. İmparator I. Nikola, Ermenilere siyasî bir 'Otonom' vadetti ve bunda samimî olduğunu ispat etmek için de, geçici olarak, onların bulunduğu yere 'Ermenistan' adını verdi. Bu, hâkimiyet projesini kolaylaştırmak için düşünülmüş bir oyundu. Çünkü Çar, hâkimiyeti altına aldığı Ermenilere dinî bir baskı uyguladı ve 1836'da çıkardığı Polegenia (Nizamname) ile de Patriklik yönetimine açıkça müdahale etti"¹².

Rusya'nın, bütün Ermeni Kiliselerinde anılan Eçmiyazin Katolikosluğu'ndan Türkiye ve Türkler aleyhine yararlanmayı başardığı belgelerden anlaşılmaktadır. Bugün de, Eçmiyazin Katolikos'u, Türkiye içinde ve Türkiye dışındaki Ermenilerle ilgili beyanlarda bulunmaktadır. O, Viyana'da, "Yurtdışında yaşayan Ermeni halkının Türkiye ve Türklere karşı her zaman kini vardır. Türk diplomatlarına karşı girişilen saldırıların son bulacağını sanmıyorum" diyerek niyetini ortaya koymuştur. Halbuki aynı Katolikos, bu beyanından 20 yıl kadar önce (1961'de), Türkiye'ye yaptığı ziyarette Türkiye'deki Ermenilerin yaşayışlarını ve onlara gösterilen müsamahayı takdirle karşıladığını belirtmiştir¹³. Çünkü Rusya'da Ermeniler her türlü hak ve hürriyetten mahrum edilmiş; din ve dillerine baskı yapılmıştır. Buna karşılık Türkler, onlara, büyük yetkiler vermiş ve itibar etmiştir. Bütün bu imtiyazlara rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nda bazı karışıklıklar baş gösterince, özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra, başta Rusya olmak üzere, İngiltere, Fransa, Almanya, Amerika vb. devletlerin gizli ve açık tahrik

11 Başbakanlık Arşivi, Yıldız Tasnif, kı. 31, ev. 299, za. 27, ku. 79 (Bu Lâyiha, tarafımızdan, "Ermeni Katoğikosluğu ve Ermeni Meselesine Dair Bir Arşiv Vesikası Üzerine" başlıklı makale içinde yayımlanmıştır. A.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, Ankara 1983, XXVI/ 737-750).

12 Malachia Ormanian, a.g.e., 71-72; ayrıca bkz. Thorossian, 120-122.

13 Bkz. Abdurrahman Küçük, "Ermeni Katoğikosluğu ve Meselesine Dair Bir Arşiv Vesikası Üzerine", A.Ü. İFD. Ankara 1983, sayı: 26, sf. 731-732.

ve teşvikleriyle içlerinden bir grup, Türkler'e karşı çephe almıştır¹⁴. Ancak bugün olduğu gibi o gün de Türkler'e bağlı olanların ve bu "mesele"yi kınayanların bulunduğu arşiv vesikalarında rastlanmaktadır. Türkler'e karşı teşkilatlı olarak baş kaldırış sırasında, 29 Kasım 1890 tarihinde, Devlet görevlerinin en üst kademelerinde bulunanlarla, ileri gelen tüccar ve sarraftan otuz altı imzayı taşıyan arıza Padişaha takdim edilmiştir. Bu arızada, Maliye Nâzırı Agop Paşa, Adliye Müsteşarı Ohan Efendi, Hariciye Müsteşarı ve müsteşar muavini, çeşitli mahkemelerin üyelerinin imzalarına rastlanmaktadır. Onlar, Padişaha takdim ettikleri arızada, Türkler'e karşı vukubulan hareketleri kınamakta ve onu "Ermeni cemaat-ı sâdıkasının selâmet ve menfaatine muzırr bir fikri mahsûsa hizmet ederek Ermeni kullarını minel kadîm Devlet-i Âliyye-yi ebedüyyüd devâm olan revâbit-i sadakat kârânesini fek ettirmek maksadiyle bazı eşhâs ötede beride bir takım neşriyât ve muamelât-ı gayr-ı meşrû'iyeye cür'et ederek sâdedilânî iğfale sa'y etmek" olarak açıklamaktadırlar. Arızada, bu hareketleri yapanların azınlıkta oldukları, Ermenileri temsil edemeyecekleri; zaten Ermeni cemaat-i sadıkasının onların fikrine itibar etmediği; 500 seneden beri Ermenilerin Türklerin idaresi altında din ve dillerini muhafaza ederek refâh ve saadete nail oldukları; bundan böyle de Devlet'in şefkat ve adaletinden şüphelerinin bulunmadığı; bunun için de Devlet'e bağlılık ve hizmetlerinin devam edeceği işlenmektedir¹⁵. Bu vesikada yeralan imzalara bakılınca Türklerin Ermenilere ne kadar güvendiği ve ne derece imtiyaz bahşetmiş olduğu ortaya çıkmaktadır.

Ermenilerin varlığını, altı asırdan fazla devam eden Türk himaye ve müsamahasına bağlayan ve buna karşı onların ihanetini ortaya koyan diğer bir belge Ermeni "Dadjar" dergisinde yayınlanmış makalelerdir. Bu konularla ilgili olarak yazılmış makalelerin özeti, Ermeniler tarafından, Fransızca "A Qui La Faute? Aux Partis Revolutionnaire Armeniens" (Hata Kimde? Ermeni İhtilâl Partilerinde) başlığı ile kitap olarak 1917 yılında neşredilmiştir¹⁶. Bu kitapta yeralan bilgiler, bir nefis muhasebesi, bir "itirafnâme" mahiyetini taşımakta; "Ermeni Meselesi"nin içyüzünü, arkasındaki güç ve niyetleri ortaya koymaktadır. Kitaptaki bilgileri,

14 Bkz. Osman Nuri, III/842-866; Yınanç, İA, IV/319-320; Koçaş, 55-56, 193; Mehmet Hocaoglu, Arşiv Vesikalariyle Tarihte Ermeni Mezâlîmi ve Ermeniler, İstanbul 1976, V; Belgelerle Ermeni Sorunu, sf. 93-95.

15 Bkz. Başbakanlık Arşivi, Yıldız, k. 36, ev. 368, za. 141. kâ. XIII (Arıza sureti).

16 A Qui La Faute? Aux Partis Revolutionnaire Armeniens, İstanbul 1917 (Bu kitap, "Dadjar" adlı Ermenice dergide yayınlanmış makalelerin bir özettir ve 70 sahifeden ibarettir. Ermeniler tarafından Fransızca kitap olarak yayınlanmıştır).

muhtevasına göre, birkaç grup altında özetlemeye çalıştık. Bu özetlemeyi yaparken de pasajlar halinde ve kitabın ifadeleriyle vermeye gayret gösterdik.

Bu bilgiler, şu şekilde gruplandırılabilir:

1- *Ermeni İhtilâl partileri ve Rusya :*

"Bu Ermeni ihtilâl partileri, Türkiye'nin menfaatlerini düşünecek, ona hizmet edecek yerde, asıl görevleri de bu olduğu halde, Rus Yönetimiyle, bu düşman ve sinsî hükümetle işbirliği yaptı"¹⁷.

"Ermeni ihtilâl partileri, savaş başladıktan sonra, Türkiye'nin düşmanlarıyla gizli münasebet kurdular. Rus elçileri ile altı büyük vilâyetin reformu konusunda görüşerek açıkça ve utanmadan Türkiye'nin en kutsal menfaatlerine ihânet ettiler"¹⁸.

"Rus Hükûmeti, dün ihtilâl partilerinin celladı, bugün onların hâmisî oldu... Ermeni-Türk kardeşliği o kadar samimî ve sıcaktı ki, bugün bizim hâmimiz Rusya, o zaman Kafkasya Ermenilerine karşı korkunç işkenceler yapıyordu.. Rusya'nın bugün böyle davranmasının iki sebebi vardır: 1- Türk-Ermeni dostluğu, Rus politikasına ve niyetine uygun düşmüyordu. Türkiye'nin iç meselelerini karıştırma bahanesi bulamayan Rus diplomasisi, Osmanlı Hükûmeti pazarlarında iflas ediyordu. 2- Rusya'nın Doğu ve Batı taraflarında bulunan Ermeniler, bir gün Türkiye'nin doğu vilâyetlerinde bulunan aynı soydan insanlarla birleşip Rus çarlarının rahatını tehlikeye düşürebilirdi. Rusya içindeki Ermeniler, Rusya'ya karşı çephe alarak onu sarsabilirdi. Bu ise kaygı verici ve tehdit edici bir durumdu. Rusya, Türk-Ermeni uyumunu hazmedemiyordu. Çünkü Meşrutiyet'ten sonra birbirini takip eden Osmanlı kabinelelerinde, her zaman, bir Ermeni bakan bulunmuştu"¹⁹.

2- *Ermeni Kilisesi ve dini liderlerinin rolü :*

"Dinî cemaatler, uzun zamandan beri, Ermeni ihtilâl partilerinin inkılâp ocakları olmuş ve en şeytanî programlar buralarda hazırlanmıştı. Dinî merkezler, silah depoları ve komplo ocakları olmuştu.. Dinî liderler, söz ve yazı ile, kendilerine güvenmiş olan halkı isyana teşvik ediyordu. Artık vaazlarda yüce sözler ve İncil'in doktrini zikredilmiyordu;

17 A Qui La Faute?, sf. 9.

18 A Qui La Faute ?, sf. 16.

19 A Qui La Faute?, sf. 53.

sadakat, doğruluk yerine isyân; insanlık yerine kin, intikâm; ahlâk yerine alçaklık, rezillik va'zediliyordu.. Dinî liderler, komiteler tarafından organize edilmiş bayramlara, toplantılara, törenlere başkanlık ediyorlardı; halka, partilerin emirlerine ve eğitimlerine uymalarını istiyorlardı”²⁰.

“Bütün Ermenilerin en yüksek dinî lideri Eçmiyazin Katolikosu işe karıştı ve reform meselesinin uygulanması, halledilmesi için özel bir delegasyon görevlendirdi.. Patriklik, geleneklerinde olmayan özel bir tavır aldı. Rus temsilcisinin Bab-ı Âlî’yi ziyaretinin her defasında, reform projeleri konusunda birkaç itirazda bulunmak için, Ermeni Patriği de orada hazır bulunuyordu”²¹.

3- *Ermenilerin varlıklarını ancak Türkler sayesinde koruyabildikleri :*

“Ne Ermenilerin en yüksek dinî lideri Eçmiyazin Katolikosu, ne Ermenilerin kaderini omuzladığını iddia eden en yüksek kilise yetkilileri, ne bu ihtilâl partilerinin yetkili şefleri, ne diğer Ermeniler, Türkiye dışında, bizim, diğer hiçbir otoritenin hâkimiyeti altında varlığımızı korumaya muktedir olmadığımızı ne açıklayabildiler, ne de kavrayabildiler”²².

“Bütün bir toplumu altı asırdan beri himaye eden, kilisesine, dine, diline ve millî geleneklerine saygı gösteren bir Devlete (Osmanlı İmparatorluğu) karşı böyle korkunç ihanet hiç görülmüş mü? Bu düşmanca ve anarşik olaylar nasıl vasıflandırılır; bu cinayete yönelik komplolara hangi haklı sebep bulunabilir?”²³.

4- *Ermenilerin Türklerin toprağında ve müsamaha içinde Türklerle yanyana yaşadıkları :*

Kitap, bütün hatayı Ermeni ihtilâlcilerine yükledikten sonra, sonuçta bu konuyu şöyle dile getiriyor: “Ermeni, altı yüzyıldan beri, hangisi olursa olsun, dünyanın başka yönetimi altında, başka hiçbir millet tebaasının ne gördüğü, ne tanıdığı geniş bir sosyal ve dinî hürriyetten istifade ederek Türkiye’nin toprağında Türk ile yanyana yaşadı”²⁴.

20 A Qui La Faute?, sf. 40-41.

21 A Qui La Faute?, sf. 51-52.

22 A Qui La Faute?, sf. 56.

23 A Qui La Faute?, sf. 41.

24 A Qui La Faute?, sf. 70.

Yukarıda sunduğumuz belgelerde ve bizzat Ermenilerin itiraflarında görüldüğü gibi Ermeniler, en az altı asırdan beri Türklerin hâkimiyeti altında, Türk topraklarında, sosyal ve dinî hürriyetten istifade etmiş, ibadetlerini serbestçe yerine getirmişlerdir. Bu durum, Türk²⁵, Ermeni²⁶ ve Batılı seyyah ve yazarları tarafından da, tarih içerisinde, belirtilmiş; Türklerin hâkimiyeti altında yaşayan herkesin dinî inançlarını serbestçe yerine getirdiklerine ve hâkimiyetleri altında olanlara adaletle muamele edildiğine yervermişlerdir. Buna rağmen, Ermenilerin, zaman zaman, fırsat buldukça, Türklere karşı ayaklanması ve ihânetleri olmuştur. Bu isyan ve ihânetler, Anadolu'da kesin Türk hâkimiyetinin kurulması, özellikle İstanbul'un alınmasıyla bir müddet durmuştur. İstanbul'un alınmasından 20 Haziran 1890 tarihine kadar, Türklerle Ermeniler arasında, pek önemli bir olay görülmemektedir.

Ermeni olayları, 1862 yılında kabul edilen "Ermeni Nizamnâmesi"yle fiiliyata çıkmıştır. Ermeniler, bu nizamnâme ile kendilerine tanınan haklardan istifade ederek daha büyüklerini istemeye yönelmiş ve bir "Ermenistan" hülyasıyla yaşamaya başlamışlardır. Bu hülyayı gerçekleştirmek için de, Türkiye genelinde, bazı hazırlıklara girişmişler; komiteler kurmuş ve dış ülkelerle temasa geçmişlerdir. Ermeni ihtilâlcileri, etkili olabilmek için, Ermeni kiliselerini ele geçirmeye çalışmış; zaman zaman, kendilerine muhalefet eden patrikleri, çeşitli yollarla, gözden düşürmüş ve hattâ istifaya zorlamışlardır. Daha sonra bazı patrikler ve Ermeni ileri gelenleri de bu dâvâyı benimsemiştir. Bu patrikler, gözlerini doğuda yaşayan Ermenilere çevirmiş ve onlardan meded ummuşlardır. Onlara göre Ermenilerin çoğu Doğu Anadolu'da yaşamaktadır ve orası "Ermenistan" olmaya daha müsaittir. O gün Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durum da gözönünde bulundurularak bu hayallerini gerçekleştirmeye gayret sarfetmişlerdir. Kıvılcımı başlatacakları uygun yer olarak da Erzurum'u görmüşlerdir. Onlar açısından, ihtilâl için, Erzurum'un en uygun merkez görülmesi; yol güzergâhında bulunması ve Rusya'ya yakın olmasındandır. Bunun planları, İstanbul Yedikule Ermeni Hastanesi'de yapılmış ve sahneye konulması için müsait zaman kollanmıştır. Hareketin başlaması için Rusya'dan gönderilen silah ve malzemeler, dokunulmazlığı bulunduğundan, kilise ve manastırlarda saklanmıştır. Erzurum valisi, bunu, haber almış ve aramalara girişmiştir. Bu arama fırsat bilinmiş ve ilk Ermeni olayları Erzurum'da

25 Bkz. İbni Batuta, Seyahatnâme, Ter. Mehmet Şerif, İstanbul 1333-1335, I/328-329; Evliya Çelebi, Seyahatnâme, Sad. Mehmet Zillioğlu, II/503; Belgelerle Ermeni Sorunu, 63 vd.

26 Bkz. Urfah Mateos, Vekâyânâme, 87.

başlatılmıştır. Erzurum'da başlayan bu olayları, Türkiye genelinde diğerleri takip etmiş ve bir Türk-Ermeni mücadelesi şekline dönüştürülmüştür. İhtilâl taraftarı Ermeniler, kendilerini tasvip etmeyenleri de çeşitli yollarla taraflarına çekmeye çalışmış; onları da doğuda bir "Ermenistan" kuracaklarına ve o zaman "kendi vatan" larında daha rahat hayat süreceklarine inandırma yollarını denemişlerdir²⁷.

Türkiye'de olaylar devam ederken Avrupa'da ve Avrupa basınında olayların yankıları gündeme gelmiştir. Almanya'da neşredilen "Nord Deutsch Allgemenie Zeitung" gazetesinin 16 Kasım 1890 tarihli nüshasında "Ermeni Meselesi" başlıklı bir makale yayımlanmıştır. Bu makale, önemine binaen, Alman Şefiri tarafından İstanbul'a gönderilmiş ve tercüme edilip Padişaha takdim edildikten sonra arşive girmiştir²⁸. Ermenilerin Doğu Anadolu ve hattâ Türkiye ile ilgili iddialarına bir cevap mahiyetinde olan bu makaleden (tercüme edilmiş arşiv nüshasından) bazı kısımları ve cetveli vermeyi uygun görmekteyim. Orada şöyle denilmektedir:

"Avrupa matbûâtında mükerreren bir Ermeni meselesinden (bahs) olunur. Mezkûr ünvânın dâimî surette tekrar olunmasından belki gazete mütâlaa edenlerce Devlet-i Âliyye'nin bir kavmi tarafından meskûn ve hudûdu muayyen bir kısım arâziden bahsolunduğu ve mezkûr arâzinin tefriki veyahut bir muhtâriyet-i idare haline va'zı idarece mümkün olduğu fikri hasıl olur. Ancak böyle bir fikre şiddetli sûrette itiraz etmek lâzımdır. Ermenistan siyasetçe ve belki coğrafyaca mevcut olmayıp, ancak etnoğrafya nokta-i nazarından mevcut olabilir. Prusya'da eski zamanda bir 'Vent' hükûmetinin mevcut bulunduğu ve belki bugünkü günde bu hükûmetten kalmış tek tük ahâlinin 'Venet' lisanını kullandığı cihetle nasıl bir 'Vent meselesi' meydana vazolunması ma'kûl görülmeyecek ise, şöyle de ciddi olarak bir Ermeni meselesinden bahsetmek caiz değildir."

"Sefine-i Nuh'un sâkin olduğu 'Ararat' dağı civarında gûyâ hüküm sürmüş olan Nuh ahlâfından 'Aram' nâm kimsenin isminden neş'et eden 'Ermenistan' nâmı gerek Acem ve Bizans ahâlisinin malı bulunan arâzinin Selçukîler tarafından feth olunmasından bugüne kadar ve gerek Devlet-i Osmaniyye'nin te'sisi zamanından tîmâr ve paşalıktan vilayetin

27 Bkz. Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyesi, 1332, sf. 6, 9, 14, 27-29, 36, 289-296; Uras, 200-203, 276-278, 284-289; Belgelerle Ermeni Sorunu, 95, 112-113.

28 Başbakanlık Arşivi, Yıldız, k1. 36, ev. 368, za. 141, kar. XIII (Bu belge, tarafımızdan, Türk Kültürü Dergisi'nin Ekim 1982 tarihli 234 cü sayısında "Ermeni Meselesi" başlığı ile, 733-740 sahifelerinde, yayımlanmıştır. Arşiv vesikasının tamamı için adı geçen makaleye bkz.).

(yani Erzurum) şimdiki haline kadar ne resmî olarak ve ne de ahâli lisanında isti'mâl olunmamıştır”.

Makalede, “Ermenistan” isminin tarihçe hiçbir ehemmiyet ifade etmediğine, Erzurum ile bir ilgisinin bulunmadığına yer verildikten sonra, şöyle denilmektedir: “Belki bir taraftan Ermeni cinsine mensûp ahâlinin ikâmet eylediği bir arz'ın mevcudiyetinden bahsederek itiraz vukubulur. O halde biz de cevaben ber-vech-i âti Devlet-i Âliyye'nin Asya-yı Sugra'da kâin ve sâir ahâlisi nisbetinde şâyân-ı zikr ve beyân olabilecek Ermeni cinsine ve dinine mensup ahâlinin ikâmet eylediği sekiz vilayetin son resmî tahkikat üzerine tertip olunan nüfus cetvelini neşrediyoruz ki cetvel-i mezkûrun sıhhatini te'min edebiliyoruz” (veri len cetvel aynen bu makaleye alındı Bak. sahife 258).

Cetvelde de görüldüğü gibi, genel nüfusun % 80'ini Müslümanların, ancak % 15'ini Ermenilerin teşkil ettiği belirtildikten sonra şöyle devam edilmektedir: “(Ermeni) Ahâlinin 1/7'i olduğu halde diğerlere bir kanun mu istiyorlar? İdâre-i muhtâre, yani kendi efkârlarınca idâresini tertib ile ahâlinin 6/7 sının taht-ı idaresinde bulundurulmasını ve resmî memuriyetlerin ve sâirenin kendilerine teslim olunmasını talep ediyorlar. Bu talepte hakları neden ibaret olabilir? Ermeni ahâli imtiyâzât-ı müstesnâiyyeye nâil olmak arzusunda bulunmaya İslâm hemşehrilerinden daha zeki ve ahlâkça daha iyi veyahut vücudça daha kuvvetli ve cesur mudur? Ermeniler bu suallere evet ile cevap verecek olur ise zihinlerinin sağlam olmadığına karar vermek icadeber. Ancak ekserisinde öyle bir fikir mevcut değildir. Ermenilerin kısm-ı a'zamı muhtâriyet-i idare sûretinde bir hükûmet teşkiline muktedir bulunmadığına ve yalnız bir mezhebe mensup olanlardan teşkil olacak bir hükûmette şimdi olduğu halde mezhep ve idarece imtiyâzât-ı müstesnâiyyeye nâil olamayıp bahtsiz bir halde bulunacaklarına veyahut şimdi mevcut olan münâsebât-ı idarelerinde bir tefrika vuku'unda komşuları bulunan Rusya Devleti tarafından yutulmak korkusunun mevcut bulunmuş olmasına pek iyi vâkıftırlar.

Bu halde Ermenilerin kısm-ı a'zamı Devlet-i Osmaniye idaresinde kalmayı arzu eder. İdâre-i muhtâre taleplerine karşı soğuk ve sâkit bir halde kalır ve Osmanlı'dan başka bir ismi kazanmak istemediği halde her memleketin gazetelerinde aksini iddia edip esası olmayan bir Ermeni Mes'alesi hakkında mütemâdiyen abuk sabuk beyân-ı efkâr eden kim-seler kimlerden mürekkep olabilir? Erzum vak'asında, Kumkapı Kilisesi'nde vukubulan rezâletten dolayı cereyân eden da'vâ(t-1) istintâk

Vilâyet	İslâm	Ermeni	Ahâlinin	Süryanî	Nesturî	Rûm Katolik	Roma Katolik	Protestan	Musevî	Gayri	Enebi	Toplam
			yüzde nisbeti %							Müslim		
Erzurum	441.671	101.119	18	—	—	3.356	6.730	1.970	6	15	292	555.159
Bitlis	167.054	101.358	36	1981	—	—	4.948	1.498	—	159	—	276.998
Van ve Hakkâri	282.582	71.582	17	—	59.500	—	1.930	—	2.900	—	—	418.494
Diyarbakır	240.574	45.291	14	13.649	—	1.437	6.348	3.975	1.170	—	—	312.444
Ma'muretü'l Aziz (Elazığ)	300.194	73.178	19	—	—	573	2.464	4.971	2	—	—	381.382
Sivas	735.489	112.649	12	—	—	36.822	2.943	2.493	220	1585	—	892.201
Haleb	663.416	50.182	7	3.841	—	7.525	7.527	19.927	9.599	—	—	763.017
Adana	336.913	31.876	7	97	—	1.401	2.150	3	—	410	—	378.697
Yekûn	3.167.893	587.235	15	19.568	59.500	55.560	34.291	36.984	13.900	1.759	702	3.977.392

ve muhakemeleri bu karanlık işleri tenvir etmiştir." Devamında; bu meselenin dışarıda teşkilatlanmış fesat ocaklarınca çıkarıldığı, bunların bu memleketle bir ilgilerinin bulunmadığı, aşağı tabakadan saf insanları aldatarak menfaat sağlamaya çalıştıkları ve bulanık suda balık avlamak istedikleri yer almaktadır.

Genel olarak Ermeni kaynakları ve arşiv vesikalarına dayanarak sunduğumuz bilgiler ışığında konuyu şöyle özetleyebiliriz: Tarih boyunca Ermeniler, Türklerin dışında, hangi milletin hâkimiyeti altına girmişlerse hep zülüm ve işkence görmüşlerdir. Onlara hâkim olan İranlılar, Mecusî dönemde, onları Mecusî; Latinler, Katolik; Bizanslılar, Ortodoks yaparak kendi içlerinde eritmek istemiş; Ruslar da, her türlü hak ve hürriyetten mahrum ederek, dil ve dinlerine baskı yaparak, bir alet gibi kullanmıştır. Türkler ise hâkimiyetleri altındaki Ermenilere, tarih boyunca hep müsamaha göstermiş; dillerine, dinî inançlarına, örf ve âdetlerine dokunmamış, aksine onlara hiç bir kimsenin ne gördüğü, ne tanıdığı bir imtiyaz bahşetmiştir. Asırlarca Türkler, Ermenileri kendilerinden ayrı görmemiş ve onlara en yüksek makamları bile lâıyk görerek müsamahanın büyük örneğini sergilemiştir. Ermeniler ise bu büyük müsamahanın karşılığını, Türklerin zayıf anlarında, kritik durumlarında, ayaklanarak ve düşmanlarla işbirliği yaparak ödemeye çalışmışlardır (!).

Türkler, Ermenilerin imdadına yetişmemiş olsaydı hâkim milletler onları içlerinde eritip yok edeceklerdi. Şayet onları bugüne getiren "Milî Kilise"leri varsa, yeryüzünde Ermeni mevcutsa, bunu Türklerin müsamahasına borçludurlar. Türkler, Ermenilere ve onların dinî inanışlarına -Yahudi, Rum ve diğer Hıristiyan azınlıklar gibi- sahip çıkmamış, müsamaha göstermemiş olsaydı, kanaatimizce, herhalde bugün bir "Gregoryen Ermeni Kilisesi" olmayacaktı ve belki de bir "Ermeni Meselesi" gündeme gelmeyecekti.